

МАЛІКОВ В. В., канд. іст. наук, старш. викл., НТУ «ХП»

ПИТАННЯ ОBOB'ЯЗКІВ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВОМУ ДОГОВОРІ НАЙМАННЯ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті розкриваються звичаєво-правові та морально-етичні основи формування і функціонування обов'язків та відповідальності сторін звичаєво-правових відносин наймання в українському суспільстві пореформеної доби. Ці відносини мали базуватися на моральних принципах чесності, справедливості, цінності вкладеної праці та гідності сторін. Однак фактичний обсяг прав і обов'язків, ступінь відповідальності хазяїна і наймита залежав від їх майнового стану та соціального статусу. Осердям їх відносної рівноправності за звичаєвим правом мав бути рівномірний захист інтересів обох сторін під контролем громадської думки.

Ключові слова: звичаєве право, наймит, договір наймання, обов'язок, відповідальність, праця, платня.

Вступ. Кардинальні соціально-економічні трансформації, які охопили сучасне українське суспільство, викликають посилений інтерес до наявного в українців корисного досвіду переживання подібних процесів у минулому, зокрема у другій половині ХІХ – початку ХХ століть. Пореформений період визнаний часом бурхливих трансформацій у всіх сферах життя українців. Насамперед це стосується соціальної та економічної сфер. Наймана праця відігравала ключову роль у процесах розвитку нових на той час капіталістичних відносинах та модернізації українського суспільства. Тож дослідження звичаєво-правового інституту наймитування сприяє глибшому розумінню цих процесів. Укладання договору наймів для виконання різного роду робіт призводило до виникнення цілої сукупності обов'язків, прав та відповідальності хазяїна і наймита. Тому саме ці складові договору наймання були обрані предметом дослідження. До того ж і в сучасних трудових відносинах українців питання прав, обов'язків та відповідальності робітника і роботодавця залишаються актуальними і дискусійними.

Аналіз останніх досліджень і літератури. Питання сукупності обов'язків наймита і господаря, їхньої відповідальності за дотримання угоди перебувало в межах наукового інтересу дослідників відносин наймання (істориків, етнологів, правознавців, економістів) від середини ХІХ століття. Адже саме обов'язки і відповідальність сторін є ключовими елементами звичаєво-правового договору наймання. Одне з чільних місць у вивченні звичаєво-правових відносин українського селянства належить П. Чубинському [17]. Ним зібрано етнографічні матеріали, зокрема щодо звичаїв наймання сільськогосподарських робітників та їхнього побуту. У звичаєво-правових дослідженнях П. Чубинського є перші спроби систематизації обов'язків і відповідальності у цій сфері. У працях Ф. Вовка [2; 3] висвітлено широке коло питань щодо відносин наймання у різних сферах господарювання українців, зокрема, проаналізовано особливості організації артілей рибалок та сільськогосподарських робітників, розподіл трудових обов'язків. Наприкінці ХХ –

на початку ХХІ століть спостерігається посилення інтересу до вивчення звичаєвого права українців. Серед досліджень вчених, які обрали сферою своїх наукових інтересів наймитування і трудові відносини селянства, потрібно вказати на ґрунтовні праці М. Тиводара [13], Г. Горинь [4], М. Гримич [5]. У своєму дослідженні громадського побуту Українських Карпат Г. Горинь виділяє та ретельно аналізує основні елементи договірних відносин найму в скотарстві, землеробстві та промислах, особливості їх регулювання. Надзвичайно цінне системне дослідження М. Тиводара щодо традиційного скотарства Українських Карпат охопило й цілий ряд питань, пов'язаних із наймитуванням у даній сфері господарських відносин українських селян, зокрема щодо трудових зобов'язань та засобів їх дотримання.

Мета дослідження: розкрити звичаєво-правові та морально-етичні основи формування кола обов'язків, обсягу прав і ступеню відповідальності наймача і наймита у звичаєво-правовому договорі наймання українців другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Матеріали та результати дослідження. У другій половині ХІХ – на початку ХХ століть з метою регулювання відносин наймання в державі офіційне законодавство оперувало поняттями обов'язків, прав і відповідальності сторін договору. Зокрема, за цими законами не можна було чоловіку віддавати в найми свою дружину, а батькам – дітей; особисті найми передбачали згоду наймита, тобто мала існувати лише вільнонаймана праця. Однак прописана в законах рівність наймача та наймита, захищеність їх прав, чіткість обов'язків та відповідальності залишалися фікцією, далекою від реального функціонування відносин наймання у тогочасному суспільстві. Так, правознавець Д. І. Мейер вказував на те, що особисті найми породжували певну владу наймача над наймитом, а через подібність такого договору до наймання майна громадська свідомість вбачала в особистих наймах добровільне поневолення, принизливе для людської гідності. Він зауважив непочесний статус слуги, робітника, хоча й відзначив, що права наймита були більш захищені, ніж у тогочасного державного службовця Російської імперії [12, с. 396, 400]. Останнє твердження породжує нові питання щодо статусу наймитів. Дослідник вказує також на формальну рівність прав наймита і наймача, проте види роботи домашньої прислуги не могли бути точно визначені та окреслені, оскільки перебували в залежності від волі наймача. Наймит усвідомлював себе як особа, що перебуває гіршому стані, аніж наймач [12, с. 410]. Та маємо відзначити, що у повсякденному побуті як наймити, так і наймачі керувалися переважно усталеними звичаєво-правовими, а не законодавчими, нормами.

Оскільки одним з важливим елементів договору у звичаєво-правовому інституті наймитування були обов'язки наймита та господаря, то маємо проаналізувати їх зміст у різних виконуваних за наймом роботах. Наймити зобов'язувались проводити роботи найкращим чином, вчасно приступити до праці. До обов'язків господаря відносно наймитів належали забезпечення одягом, якісним харчуванням, приміщення для проживання, а також вчасне надання платні наймитам. Про надання наймитам харчування на час роботи як норму свідчать не тільки численні етнографічні описи, але й матеріали судових справ. Останні важливі тим, що в них, нехай і канцелярською мовою, зафіксовані висловлювання тогочасних людей. У цих

джерелах розкриваються і народні погляди на харчування наймитів у господарів як на узвичаєний стан речей. В одній зі справ засвідчено, що господар давав служниці і наймиту, який працював у нього на час жнив, харчування, «як звичайно робітнику». До раціону входила яловичина, а в піст було пісне харчування [7, арк. 6–8, 27–28]. Забезпечення господарем чи підрядником належного харчування своїм робітникам було особливо важливим, коли наймити виконували складні, фізично виснажливі роботи. Так, Ф. Вовк вказував, що добре харчування необхідне для косарів, з чим погоджувалися навіть наймачі [3, с. 471]. Так само важким промислом було рибальство, тож члени ватаги рибалок регулярно отримували від хазяїна їжу: муку на мамалигу, сало, рибу горілку (по 3 чарки на день). Їли тричі на день одне й те ж: мамалигу з рибою, пили горілку [2, с. 45]. Регулярне вживання горілки було обумовлене постійною загрозою хвороб робітників внаслідок перебування у холодній воді, але водночас могло сприяти й поширенню пияцтва серед рибалок.

Щодо другої половини ХІХ століття можна більш-менш чітко виділити обов'язки найманого пастуха на Наддніпрянщині. Вранці він повинен був обійти усе село, збираючи худобу у стадо. Це стадо пастух мусив провести до пасовища, весною виганяючи худобу пізніше, щоб вона не змерзла, а влітку – раніше, щоб встигла наїстися трави до настання спеки та появи оводів. Крім того, пастух мав безвідлучно бути біля худоби повсякчас, не поводитися з нею жорстоко, переганяти з місця на місце, стежити, щоб худоба не розходилася, не губилася в лісі, не потрапила у болото, не потонула, не отруїлася шкідливими рослинами, і взагалі щоб не скалічилася будь-яким чином. Ввечері пастух зобов'язаний пригнати худобу у село, до оселі кожного хазяїна. Господарі мали відкрити ворота, перевірити наявність та неушкодженість худоби та загнати її до двору [8, с. 65–66]. У різних губерніях безумовно виникали певні особливості щодо обов'язків пастуха, але суттєвих відмінностей у порівнянні з вищенаведеними вони не мали. Однією з вимог, яка могла висуватися пастухові, було обов'язкове знання «молитви худобу пасти» та заклинань на неушкодженість худоби. Пастухи повинні були знати «отпуски», вміти проводити обряди, що покликані оборонити худобу [8, с. 19; 21, с. 132–154]. Такі пастухи особливо цінувалися. Громада або господар теж мали певне коло обов'язків перед пастухом. До них відносили утримання і платню на рівні не нижчому за ту, що була у сусідніх селах, своєчасна оплата праці, харчування, постачання одягу, якщо це було обумовлене. У разі недотримання цих вимог пастух міг залишити стадо, забравши ту частину платні, яку він вже напрацював.

Деталізований характер обов'язків пастуха і господаря прослідковується й в Українських Карпатах. Високий ступінь відповідальності за худобу ватага пастухів обумовлював його широкі повноваження, так само як і низка вимог до його особистості. Це мав бути досвідчений пастух, котрий умів добре виготовляти молочні продукти, лікувати худобу і людей, виконувати різноманітні обрядові й магичні дії. До обов'язків ватага, за даними М. Тиводара, входило наймати вівчарів чи рекомендувати кандидатури, підготувати на стійбищі необхідні господарські та житлові будівлі, здійснювати керівництво працею та життям пастухів на час випасу, а також знати й застосовувати технології обробки молока, лікувати худобу й пастухів за потреби. Ватаг відповідав за худобу, приймаючи її навесні та повертаючи

господарям восени. Він був посередником у конфліктах між господарями і пастухами. Особливий статус ватага, його авторитет серед пастухів і господарів утверджувався можливістю притягнення пастухів, які його не послухалися, до відповідальності. Позначався він і символічно тим, що ватаг першим починав трапезу, мав найкраще місце відпочинку. На великих «салашах» ватаг міг мати свого помічника, якого називали «старшим вівчарем». Функції останнього полягали у допомозі керівнику у виконанні практично всіх його робіт, в тому числі керуванні випасом отари, стеженні й за якістю доїння овець, участі у виготовленні молочних продуктів, організації нічної охорони стоїща [13, с. 249–250].

Обов'язки ж звичайних пастухів включали в себе, окрім випасу, доїння, виготовлення молокопродуктів й оберігання худоби, заготовлення дров, носіння води, приготування їжі та миття посуду, тобто забезпечення побуту власного колективу на стоїщі. Виконання останніх функцій, а також годування собак, підтримка ватри, могло покладатися й на спеціально найнятого вівчаря-підлітка або старого. Якщо стадо було великим і складалося з різних видів худоби, то серед пастухів могла існувати спеціалізація на випасанні окремих видів худоби [13, с. 250–252].

Для договорів найму характерна взаємна відповідальність сторін у разі невиконання угоди. Характерними ситуаціями настання відповідальності пастуха були зникнення або загибель худобини, її каліцтво, заподіяння шкоди полям худобою («потрава»), недбалість, неуважність, пияцтво пастуха, що призвели до таких негативних наслідків. Корови могли відійти далеко від стада і загубитися, на них міг напасти вовк або ведмідь, які вбивали худобу чи завдавали їй важких травм, худобина могла потонути, зайшовши у болото, на водопої біля ставка чи намагаючись переплисти ріку. У другій половині XIX століття немало було судових справ стосовно потрави полів чи городів [8, с. 69–70]. Якщо траплялося одне з таких нещасть, ступінь відповідальності пастуха у цьому встановлювався дуже прискіпливо і виважено. Якщо при нанесенні шкоди громадському стаду не було помічено необережності, недогляду і взагалі будь-якого нехлюйства з боку пастуха, то він зовсім не відповідав за втрату худоби. Можливим прикладом такого вирішення ситуації є справа Гвоздовського волосного суду 19–20 квітня 1872 року. У цій справі йдеться про те, що селянин із групою п'яних односельців зайшли в «казенну Видубицьку дачу» та вигнали з неї дітей-пастухів, позабиравши в них свитки. Через це багато дітей захворіло. При цьому свитки означені як арештовані. Хоча причина того, що їх забрали, так само, як і причини таких дій селян Ходосівки щодо пастушків не вказуються, але за етнографічними спостереженнями відомо, що одяг або худоба звичайно забиралися за певну провину пастухів при випасанні худоби, наприклад, потраву, та з огляду на дату, коли велася справа, скоріше за все, йшлося про випасання худоби на паші. Це в деяких місцевостях можна було робити до св. Юрія (23 квітня). Самі селяни вочевидь не визнали своєї провини, оскільки не з'являлися на виклики суду і старшини. Волосний суд майже зовсім не торкається суті конфлікту у викладі справи, проте детально описує, як викликалися відповідальні за напад на пастухів селяни і які покарання та заходи до них застосовувалися [16, с. 19]. Тож права пастухів та громади при випасі худоби

захищалися так само від несправедливих зазіхань. Захист особи й честі наймита має місце і в подібній справі у Харківській губернії. Так, господар поля, якому було завдано шкоду худобою, був покараний на 3 карбованці за те, що зняв свитку з хлопчика-пастуха та перелякав його [15, с. 40].

Нанесення ж збитків через недбалість того, хто пасе, відшкодовувалося, як правило, сплатою половини або навіть меншої частини вартості втраченого, наприклад, утриманням самої платні за тварину. Тільки в поодиноких випадках чи навмисної шкоди худобі, явно недбайливому ставленні до неї пастух ніс сувору відповідальність, повинен був повністю відшкодувати збитки. Цікаво, що П. Єфименко зауважує вищий ступінь відповідальності пастуха за українським звичаєвим правом, аніж у російській традиції [8, с. 94–95]. На Гуцульщині матеріальна відповідальність за втрату тварин на полонині пов'язувалась з конкретними причинами та обставинами таких випадків. Однак загалом визнавалася презумпція провини пастухів, і за відсутності вірогідних доказів і виправдань вони компенсували матеріальну шкоду власникам. Гострі перестороги існували щодо викрадення тварин самими пастухами. При доведенні вини пастуха назавжди виганяли з полонини, причому пропадав і належний йому заробіток [6, с. 235]. На Слобожанщині наприкінці XIX століття відповідальність з відшкодування збитків несли господар худоби чи громада, якщо стадо було громадським (сума збитків розподілялася між усіма хазяїнами згідно з кількістю худоби в кожного). Але господар або громада, своєю чергою, мали право притягти до відповідальності пастуха, що доглядав за стадом [18, вып. 10, с. 392, 420–421, 446, 457, 490]. Відповідальність покладалася саме на найманого пастуха, а не на його хазяїна. Бідність селян і пастухів, необхідність порозуміння і традиції взаємодопомоги викликали до життя звичай «ділити гріх навпіл». Стимулом для більш дбайливого ставлення пастуха до худоби була необхідність збереження власної репутації, щоб мати змогу найнятися у цьому ж селі і наступного року. Господар або громада також цінували доброго, вмілого пастуха і намагалися зробити все для того, щоб він випасав їхнє стадо і в наступні роки [8, с. 70, 92–93, 95–97]. Наведені вище чинники є характерними не тільки у трудових відносинах між пастухом та його наймачами, але й при регулюванні відносин між хазяїном і найманим робітником у всіх сферах господарювання українців.

Тим не менш, дослідники кінця XIX – початку XX століття зазначали, що угоди наймання на польові роботи (як і угоди особистого найму в цілому) часто порушувались. Про порушення рівноправності сторін свідчать численні позови до волосних судів [15; 16; 17, с. 77–78, 374] та етнографічні спостереження [20, с. 27].

Питання відповідальності наймита поставало у випадку невиконання ним взятих на себе зобов'язань, самовільного залишення хазяїна, псування чи втрати господарського майна, реманенту. Так, у рішенні волосного суду Таращанського повіту № 36 від 13 червня 1870 року йдеться про повну відповідальність селян-наймитів за стан господарської худоби, яку вони використовували для виконання робіт. В іншій справі волосний суд застосував до наймички, яка самовільно полишила роботу, тілесне покарання [16, с. 285, 322]. Зібрані Комісією з перетворення волосних судів матеріали свідчать про існування різнорідних

народних уявлень щодо відповідальності наймита у разі передчасного залишення роботи. Якщо робітник ішов від хазяїна раніше обумовленого строку, то він втрачав право на винагороду за весь прожитий час, але інколи з ним розраховувалися за тією ціною, що тоді існувала [16, с. 294, 322]. Наймита могли примусити дожити до встановленого строку або ж сплатити господарю недотримку, а також незалежного від того з нього брали штраф до мирської каси [16, с. 309]. Отриманий наймитом завдаток, як правило, примушували відпрацювати [19, с. 322] або віддати гроші з відсотками [16, с. 309].

Гарантією відпрацювання робітником обумовленого терміну при строковому чи річному наймі слугував завдаток. Із рішення Ставищанського волосного суду № 23 від 2 серпня 1871 року можна побачити, як діяв один зі звичаєво-правових механізмів в інституті наймитування, а саме завдаток, при укладанні договору. У разі залишення роботи наймит не тільки позбавляв себе заробітку, але й мусив повернути отриманий завдаток. Робоча сила цінувалася, і наймиту навіть надали можливість поставити замість себе іншого робітника. Важливо зауважити, що навіть тяжка хвороба дружини, яка вказана причиною, що змусила наймита покинути роботу, не звільнила його від зобов'язань [16, с. 96].

Однак існував і зворотній до видачі завдатку наймитові звичаєво-правовий механізм, який можна розглядати навіть як більш ефективний щодо забезпечення прав хазяїна. За даними М. Тиводара, при укладанні договору пастухи часто надавали громаді грошову гарантію («кауцію»), на доказ того, що умови договору будуть ними дотримані. Якщо пастухи умови договору порушували, то громада не повертала їм «кауцію» [13, с. 220–221]. За допомогою цього звичаю громада забезпечувала свої потреби у випасі худоби. Кауція була спрямована на те, щоб пастухи не могли відмовитися від випасу худоби і залишити таку важливу для селян частину їхнього господарства напризволяще.

Інакше вирішували окреслене вище питання на Півдні України. В Одеському повіті Херсонської губернії господарі вважали за небезпечне довіряти випасання худоби прийшлим робітникам і надавали перевагу місцевим селянам, заохочуючи їх до наймання порівняно вищою платнею [1, с. 11].

Проблема залишення наймитом роботи, невиконання умов договору так само гостро стояла перед господарями полів у жнива. Причина цього була й у відсутності насправді дієвих засобів забезпечення виконання наймитом своїх зобов'язань. Однак, брати грошову гарантію з наймитів, які наймалися на польові роботи, не було жодної можливості. Зрештою, кауція була можливою лише там, де наймит або об'єднання наймитів мали гроші, щоб її сплатити. Селяни ж, які наймалися на певний строк у жнива, як правило, не мали грошових запасів і нерідко перебували у вкрай нужденному становищі. Тож економії для забезпечення себе від несподіванок (передчасного залишення наймитом роботи, пияцтва, псування майна економії), навіть наймаючи робітника помісячно, не віддавали йому гроші одразу по закінченню кожного місяця його служби, а притримували у себе платню як мінімум за півмісяця, а то й за один місяць або видавали її лише через 15–20 днів по його завершенні [14, с. 83].

Різниця у відповідальності наймита та мірі суворості заходів у таких випадках має своє пояснення. По-перше, існували поважні причини, за яких наймит мав право відійти від хазяїна раніше обумовленого строку, при цьому взявши платню за відпрацьований час і наданий одяг. До таких причин належали: смерть батьків чи братів, хвороба самого наймита, погане поводження господарів із наймитом, у тому числі утиски в роботі і харчуванні [8, с. 654–655]. Інакше наймит втрачав право на платню за виконану ним працю, мусив повернути завдаток. Суворістю до таких неправомірних дій наймитів вирізняються рішення волосних судів [17, с. 77]. По-друге, коли такі конфліктні ситуації вирішувалися сторонами договору без третіх осіб, то заходи, як правило, не були суворими. Будь-який недолік з боку робітника карався доганою хазяїна чи, в крайньому випадку, вирахуванням з платні; значних же каральних заходів господарі не застосовували: тоді ніхто з робітників не жив би в них. Робітник, який узяв платню та не відслужив її, був зобов'язаний повернути її господарю [18, вып. 8, с. 205–206, 181, 323]. Так само звичаєво-правова норма захищала і права наймита. Якщо господар, відсилаючи наймита без поважної причини, не давав йому заробітної платні, то він відповідав за це. Господар зобов'язаний був у такому випадку віддати платню в обумовленому за договором розмірі або за розсудом третьої сторони [17, с. 77–78]. Ставлення до наймитів з боку господарів було в цілому гідним: «До наймитів ставляться з довірою і часто доручають їм і дітей, і худобу, і господарство; до працівників господарі відносяться доволі по-сімейному, вимагаючи від них по слухності, старанності та вмілості у справах; наймані особи між селянами живуть, як члени сім'ї, різниця тільки в тому, що одягають їх дещо гірше, їдять же вони те ж, що і господарі» [18, вып. 8, с. 102, 205–206; 20, с. 28]. Варто вказати на те, що за певних обставин господарі могли захищати права своїх наймитів у суді перед третіми особами [15, с. 29–30, 98]. Договір випасу худоби на полонині в Українських Карпатах накладав на господаря низку зобов'язань, порушення яких могло призвести до суворих наслідків для нього. Зокрема, господар мав з'явитися у свою чергу на полонину і, пред'явивши свою частину «рвашу», забрати належне йому молоко. Якщо він цього не зробив, то пастухи могли розпоряджатися його часткою молока як завгодно: продати, згодувати свиням чи навіть просто вилити [13, с. 211].

У звичаєво-правовому інституті наймитування хазяїн (наймач), маючи низку наведених вище обов'язків щодо своїх робітників, мав нести й відповідальність за їх виконання. Так, на Бойківщині багаті господарі, які самі відшукували й наймали пастухів, були відповідальними за повний розрахунок та постачання пастухам необхідного одягу та взуття, а порушення договору, скріпленого могоричем, призводило до матеріальної відповідальності винного, відшкодування завданих збитків, наприклад, якщо господар, поручившись віддати вівці, згодом відступав від цього [4, с. 116–117; 12, с. 33, 131]. Опубліковані рішення волосних судів у Харківській, Полтавській, Київській, Катеринославській губерніях [15; 16] дають змогу простежити ступінь відповідальності наймача перед наймитом та ступінь дієвості цієї сторони звичаєво-правового інституту наймитування.

Волосні судді зобов'язували хазяїна повністю віддати наймитові платню за працю, яку той дійсно виконав [15, с. 30, 74, 75–76, 78, 87, 110]. При цьому, якщо розмір платні з різних причин не був чітко обумовлений, то судді вказували й розмір

оплати, що стосується як річних, так і строкових та поденних наймів [15, с. 44, 50]. Показовою щодо притягнення господаря до відповідальності є й рішення у справі щодо невдалого приймацтва: коли господар без поважних причин, не віддавши жодної платні, вигнав приймака з дружиною, які в нього пропрацювали цілий рік, то суд зобов'язав господаря розрахувати їх за звичаєм спільщини, тобто віддати половину врожаю з поля, що його обробляв приймак, а також половину сіна й комору [15, с. 55]. В іншій подібній справі фігурують вдова, яка більше трьох місяців влітку прожила та пропрацювала в господарстві селянина, котрий мав намір на ній одружитися, але вона з поважної причини відмовила та пішла від нього. Волосний суд задовольнив позов удови щодо оплати цього терміну порівняно високо – у 25 карбованців [15, с. 100]. Прийнятий на виховання підліток залишив свого господаря через утиски та насильство, яких зазнавав. За дев'ять місяців, прожиті та пропрацьовані в нього, підлітку-вихованцю мала бути виплачена розрахована волосним судом певна сума грошей [15, с. 195]. Тож в усіх випадках винагороджується праця, вкладена у чуже господарство, у відповідності до звичаєво-правових норм.

Господар відповідав штрафом також у випадку завдання своєму робітнику фізичної шкоди або словесної образи [15, с. 110]. Про те, наскільки серйозно сприймали особисті образи тогочасні селяни, свідчить наступний випадок. За матеріалами одного рішення волосного суду, наймит відмовився дослужити у купця через те, що купець несправедливо образив його, кинувши в наймита жменю пшениці. На думку селянина, це було поважною причиною не тільки залишити службу в купця, але й не віддавати йому отриманий великий завдаток [15, с. 124]. В іншому випадку наймит позивався до суду на свою хазяйку через те, що вона безпідставно назвала його злодієм та вдарила ганчіркою. Суд зобов'язав господиню сплатити цьому наймиту 3 карбованці за образу його честі [15, с. 186–187]. Однак, несумлінне виконання наймитом власних обов'язків або самовільне залишення робіт, доведені на суді, звільняли господаря від відповідальності щодо платні [15, с. 31, 44]. У цілому ж, питання відповідальності господаря перед наймитом за виконання умов договору перебувало у прямій залежності від співвідношення їхніх статусів, а саме переважання економічного та соціального становища хазяїна над наймитським становищем.

Висновки. Отже, у відповідності до звичаєво-правових уявлень українців обидві сторони договору наймання робітників перебували у близькому до рівноправності стані. Однак неможливість існування цілковитої рівноправності наймитів і господарів у відносинах наймання є також очевидною, оскільки людина, яка проживала в чужій оселі, носила чужий одяг і харчувалася чужою їжею, традиційно в уявленні селянина мала принижений соціальний статус та відповідно не могла зрівнятись із самостійним господарем. Осердям відносної рівноправності за звичаєвим правом мав бути рівномірний захист інтересів обох сторін під контролем громадської думки. У питанні про обсяг прав і обов'язків господаря і наймита потрібно зважати, перш за все, саме на той факт, що наймит мав відмінний від

наймача, нижчий соціальний статус, в межах якого і дотримувалися права, відповідні становищу наймита в цій системі відносин.

Договірні відносини за звичаєвим правом базувалися на моральних принципах чесності, справедливості, цінності вкладеної праці та гідності сторін. Однак економічна та соціальна нерівність господаря і наймита, відповідна слабкість наймита та його залежність від наймача в нових капіталістичних умовах господарювання були потужним джерелом конфліктів у функціонуванні звичаєво-правового інституту наймитування через порушення своїх обов'язків обома сторонами договору.

Список літератури: 1. *Бюллетень сільського господарства* за 1886/87 сільськогосподарський рік по Одеському уезду / сост. А. Бориневич. – Херсон: Типографія Горбунова и Чулакова, 1887. – 30 с. 2. *Вовк Ф.* Українське рибальство у Добруджі / *Федір Вовк* // Матеріали до українсько-руської етнології / за ред. Ф. Вовка. – Львів: Вид-во Етнографічної Комісії Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка, 1899. – Т. 1. – С. 33–52. 3. *Волков Ф.* Етнографические особенности украинского народа / Федор Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. 2. – Пг., 1916. – С. 455–647. 4. *Горинь Г.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. XX ст.) / Ганна Горинь. – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с. 5. *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / Марина Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с. 6. *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження.* – К.: Наукова думка, 1987. – 472 с. 7. *Державний архів Київської області*, Ф. 231. Оп. 2, спр. 652 «Дело по обвинению евреев Новоселицких в найме прислуги христианского вероисповедания». – 47 арк. 8. *Ефименко П.* Договір найма пастухов / Петр Ефименко. – СПб., 1887. – 116 с. 9. *Зуєва А. М.* Справедливість як принцип звичаєвого права / А. М. Зуєва // Держава і право. – 2009. – Вип. 46. – С. 111–114. 10. *Легун Ю.* Значення матеріалів волосних судів як джерела з історії селянства Поділля / Юрій Легун // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. X. – К., 2005 – С. 284–292. 11. *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст./ М. Мандибура. – К.: Наукова думка, 1978. 12. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право / Д. Мейер. – Т. 1. – СПб.: Тип. Н. Тиблена и комп., 1861. – 367 с. 13. *Тиводар М. П.* Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: дис. ... доктора іст. наук.: 07.00.07 / Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1993. – 293 с. 14. *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии.* – Вып. 1: Кустарные, отхожие и некоторые сельские промыслы в Сумском уезде / сост. П. Ефименко. – Харьков: Тип. Губ. Правления, 1882. – 132 с. 15. *Труды комиссии по преобразованию волостных судов.* – Т. 4: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб.: Тип. Второго Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1873. – 568 с. 16. *Труды комиссии по преобразованию волостных судов.* – Т. 5: Киевская и Екатеринославская губернии. – СПб.: Тип. Второго Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1874. – 568 с. 17. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским.* – Т. 6: Волостные суды. – СПб., 1872. – 417 с. 18. *Харьковский сборник.* Лит.-науч. прил. к «Харьковскому календарю». – Вып. 1–12. – Харьков: Губернская типография, 1887–1898. 19. *Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.* / под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 1. – СПб., 1906. – 318 с. 20. *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии / И. С. Шаровкин. – Отдельный оттиск из «Харьковского сборника» за 1896 г. – Харьков, 1896. – 40 с. 21. *Щепанская Т. Б.* Неземледелец в земледельческой деревне: обрядовое поведение (северно-русская зона, XIX – нач. XX в.) / Т. Щепанская // Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX – начала XX вв. – М.: Наука, 1990. – С. 5–37.

Bibliography (transliterated): 1. *Bjulleten' sel'skogo hozjajstva za 1886/87 sel'skohozjajstvennyj god po Odesskomu uezdu*. Ed. A. Borinevich. Herson: Tipografija Gorbunova i Chulakova, 1887. Print. 2. *Vovk, F. "Ukrainske rybalstvo u Dobrudzhi"* Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii. Lviv: Vyd-vo Etnohrafichnoi Komisii Naukovoho T-va im. T. Shevchenka, 1899. Vol. 1. 33–52. Print. 3. *Volkov, F. Jetnograficheskie osobennosti ukrainskogo naroda*". Ukrainskij narod v ego proshlom i nastojashhem. Vol. 2. Petrograd, 1916. 455–647. Print. 4. *Horyn, H.* Hromadskyi pobut silskoho naselennia Ukrainskykh Karpat (XIX – 30-ti rr. XX st.). Kyiv: Naukova dumka, 1993. Print. 5. *Hrymych, M. V.* Zvychaieie tsyvilne pravo ukraintsiv XIX – pochatku XX stolittia. Kyiv: Aristei, 2006. Print. 6. *Hutsulshchyna: istoriko-etnografichne doslidzhennia*. Kyiv: Naukova dumka, 1987. Print. 7. *Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti*, F. 231. Op. 2, spr. 652 "Delo po obvynenyiu evreev Novoselytskykh v naime prysluhy khrystyanskoho veroyspovedanyia". Print. 8. *Efimenko, P.* Dogovor najma pastuhov. Siant-Petersburg., 1887. Print. 9. *Zuieva, A. M.* "Spravedlyvist yak pryntsyv zvychaieivoho prava" *Derzhava i pravo*. 46 (2009): 111–114. Print. 10. *Lehun, Yu.* "Znachennia materialiv volosnykh sudiv yak dzherela z istorii selianstva Podillia". *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* Issue 10 (2005): 284–292. Print. 11. *Mandybura M. D.* Polonynske hospodarstvo Hutsulshchyny druhoi polovyny KhIKh – 30-kh rokiv KhKh st./ M. Mandybura. – K.: Naukova dumka, 1978. Print. 12. *Meier, D. I.* *Russkoie grazhdanskoe pravo*. Vol. 1. – Saint-Petersburg: Typ. N. Tyblena i komp., 1861. Print. 13. *Tyvodar, M. P.* *Tradytsiine skotarstvo ukrainskykh Karpat druhoi polovyny XIX – pershoi polovyny XX st.*: dys. ... doktora ist. nauk.: 07.00.07 / Uzhhorodskyi derzhavnyi universytet. Uzhhorod, 1993. Print. 14. *Trudy komissii po issledovaniju kustarnyh promyslov Har'kovskoj gubernii*. Issue 1: Kustarnye, othozhie i nekotorye sel'skie promysly v Sumskom uezde. – Kharkiv : Tip. Gub. Pravlenija, 1882. Print. 15. *Trudy komissii po preobrazovaniju volostnyh sudov. Vol. 4: Har'kovskaja i Poltavskaja gubernii*. Saint-Petersburg : Tip. Vtorogo Otdelenija E. I. V. Kanceljarii, 1873. Print. 16. *Trudy komissii po preobrazovaniju volostnyh sudov. Vol. 5: Kievskaja i Ekaterinoslavskaja gubernii*. Saint-Petersberg: Tip. Vtorogo Otdelenija E. I. V. Kanceljarii, 1874. Print. 17. *Trudy jetnograficheskostatisticheskoi jekspedicii v Zapadno-Russkij kraj, snarjazhennoj Imp. Russkim geograficheskim obshhestvom. Jugo-Zapadnyj otdel. Materialy i issledovanija, sobrannye P. P. Chubinskim. Vol. 6: Volostnye sudy*. Saint-Petersburg, 1872. Print. 18. *Har'kovskij sbornik*. Lit.-nauch. pril. k «Har'kovskomu kalendarju». Issues 1–12. Har'kov: Gubernskaja tipografija, 1887–1898. Print. 19. *Chislennost' i sostav rabochih v Rossii na osnovanii dannyh pervoj vseobshhej perepisi naselenija Rossijskoj imperii 1897 g.* Ed. N. A. Trojnickogo. Vol. 1. Saint-Petersburg, 1906. Print. 20. *Sharovkin, I. S.* *Juridicheskie obychai krest'jan Pechenezhskoj volosti Volchanskogo uezda Har'kovskoj gubernii*. Kharkiv, 1896. Print. 21. *Shhepanskaja, T. B.* "Nezemledelec v zemledel'cheskoj derevne: obrjadovoe povedenie (severno-russkaja zona, XIX – nach. XX v.)". *Jetnokul'turnye tradicii russkogo sel'skogo naselennia XIX – nachala XX vv.* Moscow: Nauka, 1990. 5–37. Print.

Надійшла до редколегії 09.05.2015 р.

УДК (477) «18/19»

Питання обов'язків та відповідальності у звичаєво-правовому договорі наймання в Україні другої половини ХІХ– початку ХХ століть / В. В. Маліков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С.84–94. Бібліогр.: 21 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розкриваються звичаєво-правові та морально-етичні основи формування і функціонування обов'язків та відповідальності сторін звичаєво-правових відносин наймання в українському суспільстві пореформеної доби. Ці відносини мали базуватися на моральних принципах чесності, справедливості, цінності вкладеної праці та гідності сторін. Однак фактичний обсяг прав і обов'язків, ступінь відповідальності хазяїна і наймита залежали від їх майнового стану та соціального статусу. Осердям їх відносної рівноправності за звичаєвим правом мав бути рівномірний захист інтересів обох сторін під контролем громадської думки.

Ключові слова: звичаєве право, наймит, договір наймання, обов'язок, відповідальність, праця, платня.

УДК (477) «18/19»

Вопрос обязанностей и ответственности в обычном-правовом договоре найма в Украине второй половины ХІХ-начала ХХ веков / В. В. Маликов // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 84–94. Бібліогр.: 21 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье раскрываются обычное-правовые и морально-этические основы формирования и функционирования обязанностей и ответственности сторон обычного-правовых отношений найма в украинском обществе пореформенной эпохи. Эти отношения должны были основываться на нравственных принципах честности, справедливости, ценности вложенного труда и достоинства обеих сторон. Однако фактический объем прав и обязанностей, степень ответственности хозяина и батрака зависели от их имущественного положения и социального статуса. Фундаментом их относительной равноправия по обычному праву должна быть равномерная защита интересов обеих сторон под контролем общественного мнения.

Ключевые слова: обычное право, батрак, договор найма, обязанность, ответственность, труд, плата.

The Issue of obligations and liability in the customary law hiring contract in Ukraine in the mid-19th – early 20th centuries / V. V. Malikov // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 38 (1147). – P. 84–94. – Bibliogr.: 21. – ISSN 2079-0813.

The paper reveals customary law and moral basis for formation and functioning of the obligations and liability both sides of customary law relations of employment had in Ukrainian society in the mid-19th – early 20th centuries. The study highlights basic components of labour contract and analyzes special features of relations between wage labourers and masters and their regulation according to customary law norms. These relations ought to be based on moral principles of honesty, fairness, value of labor invested and dignity of both sides. However, the actual amount of rights, duties and responsibilities, the degree of liability of the owner and laborer depended on their property and social status. The basis of their relative equality under customary law must be informal protection of the interests of both parties under the control of public opinion.

Key words: customary law, wage labourer, hiring contract, obligation, liability, labour, payment.